

Matûridî'nin Bilgikuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili

MUAMMER ESEN

DOÇ. DR. ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

e-posta: muammeresen@divinity.ankara.edu.tr

abstract

Al-Maturidi's Epistemology and A Brief Analysis of His Views on God, the World, and Predestination. Al-Maturidi is a great Turkish theologian who carefully deliberated on such issues as what knowledge is, the values of knowledge, ways to attain knowledge, how knowledge occurs, and what the essence of religious knowledge is. His views on God, the world, etc., reflect the theory of knowledge that he himself developed.

key words

al-Maturidi, knowledge, a'yan, report (*khavar*), *nazar* (theoretical reflection), world.

Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet ekolünün iki önemli kolundan biri¹ olan Mâtürîdiye mezhebinin kurucusudur. Asıl adı Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud'dur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Mâtürîdî'nin, Hicrî üçüncü asrın ortalarında, Semerkand'ın Mâtürîd kasabasında² doğduğu bilinmektedir. Mâtürîdî 333/944 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir³.

Nusayr b. Yahya el-Belhî (268/881)'den Hanefî fıkını ve kelâmını öğrenen⁴ Mâtürîdî, ayrıca Ebû Nasr Ahmed b. Abbas b. Hüseyin el-İyâzî, Ebû Bekr Ahmed b. İshak b. Sâlih el-Cürcânî ve Kâdî'l-Kudât Muhammed b. Mukâtil er-Râzî gibi bilginlerin de öğrencisi olmuştur⁵.

Pek çok öğrenci yetiştiren Mâtürîdî'nin bilinen en önemli öğrencileri; Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmâil el-Hâkim es-Semerkandî (340/

1 Diğerleri, Ebu'l-Hasan Eş'arî'nin adına nispet edilen Eş'arîlikler.

2 Mâtürîdî, günümüz Özbekistan'ının Semarkant şehrinin bir mahallesidir.

3 Hayatı hakkında bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhid*, (tahk. Fethullah Huleyf), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul 1970, Mukaddime.

4 Feyyûmî, Muhammed İbrahim, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 2003, s. 192.

5 Bkz. Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Kitâbiyât, Ankara, 2003, s. 19; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid Tercümesi*, (çev. Bekir Topaloğlu), İSAM, Ankara, 2002, s. XXII.

951), Ebu'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüğfenî (345/956), Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim el-Buharî es-Semerkindî (373/984), Ebû Muhammed Abdulkerim b. Musâ el-Pezdevî (390/1000) ve Ebû Ahmed b. Ebî Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî'dir⁶.

Mâtürîdî'nin; "Te'vilâtu Ehli's-Sunne" veya "Te'vilâtu'l-Kur'an", "Kitâbu't-Tevhid", "Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber" ve "Risâletun fi'l-Akide, Kitâbu'l-Makâlât" gibi basılmış eserlerinin dışında ayrıca kendisine nispet edilen daha birçok yapıtı da bulunmaktadır⁸.

Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramı

İmam Mâtürîdî, bilginin ne olduğu, imkânı, değeri ve bilgi edinme yolları; bilginin nasıl meydana geldiği ve dinî bilginin mahiyetinin ne olduğu gibi önemli meseleleri ele alıp tartışan ve İslâm düşüncesinde kendine has bir bilgi kuramı oluşturan ilk kişidir. Nitekim Mâtürîdî, eserlerini kendi oluşturduğu bu bilgi kuramını esas alarak meydana getirmiştir.

Mâtürîdî'ye göre bilgi kaynakları; 1) duyular ('a'yân), 2) haber ve 3) akıldan oluşmaktadır⁹.

1. Duyular ('a'yân)

Mâtürîdî, 'a'yânı, beş duyuyu da içine alacak şekilde hem insanın iç duyu ve iç gözlemine ve hem de hayvanların duyu ve içgüdülerini ifade etmek üzere kullanırken, buna karşılık *havassı* ise o, daha çok beş duyuyu ifade etmek için kullanmaktadır¹⁰. Buna göre o, *havassı* sadece görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularını ifade etmek üzere, *a'yândan* daha dar anlamda kullanmaktadır¹¹.

2. Haberler

Mâtürîdî'ye göre haberler; a) *Vahiy*, b) *Haber-i Rasûl* ve c) *genel haberler* olmak üzere üçe ayrılır. Esasen ona göre haberin, Allah ve insanlar olmak

6 Daha geniş bilgi için bkz. Gâli, Belkâsım, *Ebû Mansûr Mâtürîdî*, Dâru't-Türki l'n-Neşr, Tunus 1989, s. 41-50; Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fırâku'l-Kelâmîyye el-İslâmîyye*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1986, s. 341-343; Mağribî, Ali Abdulfettah, *İmâmu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa'*, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1985, s. 11-14; Ahmed el-Harbî, Ahmed b. Avadullah b. Dâhil el-Lûheybî, *el-Mâtürîdîyye*, Dâru'l-Âsime, Riyad 1413, s. 100-106. Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid Tercümesi*, s. XIII; Kutlu, a.g.e., s.19.

7 Yazma halindedir (Köprülü Kütüphanesi, No: 856)

8 Eserleriyle ilgili bkz. Gâli, Belkâsım , a.g.e., s. 64-69; Ahmed el-Harbî, a.g.e., s. 110-113.

9 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 7.

10 Mâtürîdî, a.g.e., s. 7-8. Duyularla ilgili geniş bilgi için bkz. Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, M.Ü.İ.F. yayımları., İstanbul 1993, s. 58-63.

11 Mâtürîdî'nin, beş duyudan biri olan gözü a'yân'a dahil etmediği söylenmektedir. Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 7 (dipnot 1).

üzere iki kaynağı vardır. Buna göre, kaynağı bizzat Allah olan bir haber, Allah'tan Peygamber'e ulaşırken adına *vahiy*, Peygamber'den bize intikal ederken ise adına *haber-i rasûl* denir. Kaynağı insan olan haber ise, insanlardan kaynaklanan haberlerdir ve bu haberler bize çeşitli şekillerde ulaşırlar¹². Buradan da anlaşılacağı üzere, kaynağı bizzat Allah olan haber, yani vahiy, esasen ilâhî kitapları içermektedir. İşte bu haberler, yani Hz. Peygamber'in (bu arada diğer peygamberlerin) Allah'tan getirmiş olduğu bu tür haberler, doğru haberler (*haber-i sâdık*) dir¹³.

Yukarıda adı geçen haber (vahiy) dışında, bir de bizzat Peygamber'den gelen haberler vardır ki, bunlar da, Mâtürîdî'ye göre, *mütevâtir* ve *ahad* haberler diye ikiye ayrılır.

Mâtürîdî'ye göre mütevâtir haber, yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel kişilerin dilinden Peygamber'den bize ulaşan haberlerdir. Çünkü ona göre bu tür haberleri rivayet edenler, doğruluk ve masumiyetlerini kanıtlayacak herhangi bir delil ve belgeye sahip değillerdir. Dolayısıyla bu tür haberler bile incelemeye tabi tutulmalıdırlar. Eğer böyle bir haberin yalan olduğuna ihtimal verilmiyorsa bu durumda yapılacak şey, onun masumiyetine açık belge bulunan birinden bizzat duyduğu bir söz gibi algılanıp artık onun mütevâtir vasfını kazandığının kabul edilmesidir. Yalan olmasına hiçbir şekilde ihtimal verilmeyen haber, Peygamber'in haberi gibidir¹⁴.

Görüldüğü gibi, Mâtürîdî, mütevâtir haberi, özellikle hadisçilerin tanımından daha farklı tanımlamaktadır. Bilindiği gibi hadisçilere göre mütevâtir haber, yalan üzerinde ittifakları mümkün olmayan sayıdaki kişilerin peygamberden rivayet ettikleri haber iken; buna karşın Mâtürîdî'nin tanımladığı mütevâtir haberlerde, yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel kişiler söz konusudur. Bu ise, Mâtürîdî'nin mütevâtir haberlere yönelik tanımında işi ne kadar sıkı tuttuğunu göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. Çünkü söz konusu edilen bilgiye kaynaklık edecek olan haberlerin gerçek ve doğru haberler olması, onların, birer bilgi kaynağı olabilme hüviyetine kavuşabilmeleri açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle, yalan olma ihtimalini az da olsa içinde barındıran bir haberin bilgi kaynağı olarak ele alınması hususu, elbette tartışma götürülecek bir husustur.

Mâtürîdî'ye göre, Ahad haber (haber-i vahid) ise mütevâtir derecesine ulaşamayan haberlerdir. Dolayısıyla ona göre bu tür haberlerin râvilerinin durumu incelenip içeriğinin araştırılması gerekir. Bu tür haber, kesinliği sa-

12 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 7-8. Daha geniş bilgi için bkz. Özcan, a.g.e., s. 64 vd.

13 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. v. 506b, (Rum 30/28, cüz: 21).

14 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 8-9.

bit olan bir nassla karşılaştırılmak suretiyle ağır basan tarafa göre, ya onunla amel edilir ya da ictihatla terkedilir; amel edilmez¹⁵.

Görülüyor ki doğru bir bilgi kaynağı olması bakımından mütevâtir haberlere bile ihtiyatla yaklaşan Mâtürîdî, tek tek kişilerin rivayet etiği ahad haberlere çok daha ihtiyatla yaklaşmakta; bu tür ahad haberlerin durumunu, kişilerin kendi içtihatlarına bırakmaktadır.

3. Akıl (İstidlâl, Nazar)

Mâtürîdî'ye göre, dinî bilgiye akıl ve haber (*sem'*) yoluyla ulaşılırken;¹⁶ buna karşılık nesne ve olayların hakikatine ise, duyular (*a'yân, idrak*), haber ve akıl (nazar) ile ulaşılır¹⁷. Dolayısıyla, nesne ve olayların hakikati söz konusu olduğunda bilgi kaynaklarına, *akıl ve haberin yanında, duyular* da eklenmiş olmaktadır. Çünkü özellikle nesnelerin ve doğal çevre ve olayların keşfi için duyular oldukça önem arz etmektedirler.

Bilgi kaynaklarından biri saydığı akıldan (nazar) Mâtürîdî'nin anladığı, fonksiyonel bir akıldır. Dolayısıyla onun söz konusu ettiği bu akıl, aklın kullanılması ve ondan faydalanılması anlamını içermektedir¹⁸. Nitekim ona göre akıl (nazar), yararlı ve zararlı olanı birbirinden ayırmaya yarayan bir araçtır¹⁹. İşte bu nedenledir ki akıl, dış dünyanın, onun özellik ve hikmetlerinin kavranmasını sağlayan önemli bir bilgi kaynağıdır²⁰.

Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın bir emaneti olan aklını kullanan kişi her halükarda kazançlı çıkar. Çünkü aklî düşüncenin birçok pıragmatik faydaları vardır. Aklî düşünce ile insan, kendisinin yaratılmış olduğu; iyi davranışa karşılık mükâfat, kötü davranışına karşı ise ceza ile karşılık verecek bir Yaratıcı'nın bulunduğu bilincine ulaşır. Aklını iyi kullanan kişi, yaratıcısının gazabını çeken şeylerden kaçınıp, O'nun rızasını kazandıracak davranışlara yönelir. Böylece, hem dünya ve hem de ahiret mutluluğuna ulaşmış olur. Veya düşüncesi kişiyi iyi şeyleri reddetmeye yöneltir ve böylece o kişi, çeşitli dünya zevklerinden faydalanır; ancak bu durumda ahirette göreceği ceza onu beklemektedir. Ya da kişinin akıl yürütmesi onu, davet edildiği hakikatin iç yüzünü anlama kapısının kapalı olduğu sonucuna götürür. Bu durumda da o kişinin gönlü huzura kavuşur, böylece, zaman zaman zihnine gelebilecek düşüncelerin doğuracağı korku ortadan kalkar. Son tahlilde, aklını kullanan, ona göre, her halükarda kazançlı çıkacaktır²¹.

15 Mâtürîdî, a.g.e., s. 9.

16 Mâtürîdî, a.g.e., s. 4.

17 Mâtürîdî, a.g.e., s. 7.

18 Mâtürîdî, a.g.e., s. 10.

19 Mâtürîdî, a.g.e., s. 136.

20 Mâtürîdî, a.g.e., s. 7, 267.

21 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 136.

Özetle, Mâtürîdî'ye göre bilgi edinme vasıtaları akıl, duyular ve haber olmak üzere üçtür. Gerekli şartları taşıdıkları sürece bu üç yoldan biriyle veya her üçüyle birlikte elde edilen bilgi kesindir, inkârı imkânsızdır. Mâtürîdî'ye göre bilgi vasıtalarından her birinin kendine ait bir nesne gurubu vardır. Dolayısıyla bazı şeylerin bilgisi sadece akıl ile²², bazılarının bilgisi sadece haber ile²³, bazılarının ise yalnızca duyularla bilinir²⁴. Bu nedenle hiçbir bilgi kaynağının görevini bir diğeri yapamadığı gibi, biri diğेरinin yerini de dolduramaz. Bununla birlikte bazen aynı nesne gurubu, iki farklı hatta bazen üç farklı bilgi kaynağının konusu olabilir. Bu nedenle bazen sadece akıl, bazen sadece duyular, bazen de sadece haber, herhangi bir nesne hakkında bir bilgi kaynağı oluştururken; bazı objelerin bilgi kaynağı ise, hem akıl hem de haber olmak üzere, her ikisi birden olabilir. Hatta ona göre, herhangi bir nesnenin bilgi kaynağını akıl, duyular ve haber birlikte oluşturduğu durumlar da söz konusudur²⁵.

Mâtürîdî'nin Âlem Görüşü

Mâtürîdî'ye göre, Allah'tan başka varlıklar demek olan âlem hâdistir; yani sonradan yaratılmıştır²⁶. Ona göre, âlem, *cevher* (*a'yân*) ve *arazlardan* oluşmaktadır. Mâtürîdî'nin *a'yân* dediği cevherler, herhangi bir mahalle, yani taşıyıcıya ihtiyaç duymaksızın kendi başlarına yer tutan hâdis varlıklardır. Arazlar (ilinekler) ise ancak başkasına bağlı olarak yer tutan, kendi başlarına kaim olamayan ilintisel şeylerdir. Her ikisi de sonradan var olmuşlardır. Dolayısıyla söz konusu cevher ve arazlardan oluşan âlem de hâdistir; yani o da sonradan var olmuştur²⁷.

Mâtürîdî'ye göre, cevher ve arazların, dolayısıyla onlardan meydana gelmiş olan âlemin sonradan yaratılmış olduğuna, bilgi kaynağı olarak sayılan üç yöntemden her biri, ayrı ayrı tanıklık etmektedir. Nitekim Mâtürîdî, cevher ve arazlardan meydana gelen âlemin hâdis, yani sonradan oluştuğuna dair aklın tanıklığını, şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır: Ona göre cisim, hareket ya da sükûn (hareketsizlik) halinden hâli olamaz. Bu ikisinin, yani hareket veya sükûnun bir cisimde aynı anda birleşip bulunması da düşünüle-

22 Mâtürîdî, a.g.e., s. 10.

23 Mâtürîdî, a.g.e., s. 27.

24 Mâtürîdî, a.g.e., s. 288.

25 Daha geniş bilgi için bkz. Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, MÜİFV Yay., İstanbul 1993, s. 46 vd.

26 Sübkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abduvehhâb b. Ali b. Abdî'l-Kâfî (771/1370), *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akîdeti Ebi Mansûr*, (tahk. M. Saim Yeprem), İstanbul 2000, s. 13; Nüreddin es-Sâbûnî, Ahmed b. Mahmûd b. Ebûbekir (580/1184), *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, "Mâtürîdiyye Akâidi" (tahk. terc. Bekir Topaloğlu), Matbaatu Muhammed Haşim, Dimeşk 1979, s. 19.

27 Nüreddin es-Sâbûnî, a.g.e., s. 19; Sübkî, a.g.e., s. 13-14.

mez. Çünkü o iki halden birinin bir cisimde bulunması anında diğeri yok olur. Aynı zamanda hareket ile sükûn ezelde beraber bulunamayacaklarına göre, bu ikisinden birinin sonradan vücûd bulması gerekir. Sonradan vücûd bulanın, ezelde yaratılmış olmasının imkânsızlığı ile de, diğeri de aynı statüde olduğu ortaya çıkar ki, onların bu durumu, hareket ve sükûnun herhangi birinden ayrı bir durumda bulunamayan cismin de yaratılmış olduğunu gösterir²⁸.

Mâtürîdî bu açıklamalarıyla esasen, cevher, araz (ve cisimlerden) meydana gelen âlemin, hâdis olduğunu ortaya koymak istemektedir. Çünkü âlemin sonradan yaratıldığı kabul edilirse, buradan hareketle, onun bir yaratıcısı olduğu da kabul edilecektir. Zira âlem sonradan yaratılmış olduğuna göre, onu yoktan var eden bir varlığa ihtiyaç vardır. Bu yaratıcı varlık ise, varlığı, başka bir varlığa ihtiyaç duymayan, diğeri bir ifadeyle varlığı kendi başına kaim, ezeli ve ebedî tek bir varlık olan yüce Allah'tır. Bu yaratıcı varlık bir tektir: Çünkü akıl, aksini onaylamaz. Zaten böyle bir şey düşünmek de imkânsızdır²⁹.

Mâtürîdî'ye göre, âlemin sonradan yaratılmış olduğuna haber de tanıklık etmektedir. Nitekim hiçbir kimsenin benzer delili birine karşı kullanması mümkün olmayacak şekilde Yüce Allah kendisinin; *her şeyin hâlıkı*³⁰, *göklerin ve yerlerin eşsiz yaratıcısı*³¹ olduğunu haber vermektedir.

Yine Mâtürîdî'ye göre, duyular da âlemin sonradan yaratılmış olduğuna tanıklık ederler. Çünkü cisimleri oluşturan cevherler (a'yân), başkalarına bağımlı varlıklar olarak algılanırlarken; buna karşılık başlangıcı olmayan, öncesiz ve ezeli olan kadim varlık, kıdemi sayesinde başkasına ihtiyaç duymaz. Zaruret ve ihtiyaç, cevherleri diğeriğine muhtaç hale getirdiğine göre, bu durum onların yaratılmış olduğunun ispatıdır³².

Netice itibarıyla Mâtürîdî, kendileri de birer hâdis varlık olan cevher ve arazlardan meydana gelen âlemin de, onlar gibi, hâdis olmasının zorunlu olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır. Mâtürîdî'nin âleme ilişkin bu görüşü, filozofların, bu arada özellikle Fârâbî, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi İslam filozoflarının âlem görüşüne ters düşmektedir. Çünkü filozoflar, âlemin hâdis değil, kadim olduğu görüşünü savunmaktadırlar ki, onların âleme ilişkin bu görüşleri, Mâtürîdî gibi, her konu hakkındaki görüşlerini akıl-nakil ortak paydasında temellendirmeye çalışan kelamcılarının görüşleriyle örtüşmemektedir.

28 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 11-12.

29 Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 13-29.

30 Bkz. En'âm, 6/102; Zümer, 39/62.

31 Bakara, 2/117; En'âm, 6/101.

32 Âlemin hâdis olduğuna ilişkin haber ve duyuların tanıklığı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 13 vd.

Mâtürîdî'nin Allah'ın Varlığı ve Birliğine İlişkin Görüşleri

Mâtürîdî'ye göre, âlemin hâdis oluşu da Allah'ın varlığının bir delilidir. Çünkü yaratılmış olan âlemin bir yaratıcısı olması gerekir. Bu ise O'nun varlığını kaçınılmaz kılar. Yine ona göre, bir binanın, ustası olmadan meydana gelebileceğini düşünemeyeceğimiz gibi, Yaratıcı bir varlık olmadan da evrenin meydana gelmesini düşünmek imkânsızdır³³.

Dolayısıyla, Mâtürîdî'ye göre, Allah'ı bilmek aklen vaciptir. Allah hiçbir peygamber göndermeseydi, yine de O'nun varlığı ve birliğini ve O'nun kâinatın yaratıcısı olduğunu aklın bilmesi gerekirdi. Bu nedenle, kendisine vahiy ulaşmayan kimseler bile Allah'ı bilmekle yükümlüdürler³⁴.

Evrenin Yaratıcısı birdir, tektir; ortağı yoktur, yarattıklarına benzemez; eşi ve benzeri yoktur³⁵.

Mâtürîdî'ye göre, her biri birer bilgi kaynağı olan akıl da nakil de Allah'ın birliğine delil teşkil ederler.

Ona göre, eğer evreni yoktan var eden Yaratıcı birden fazla olsaydı, böyle bir durumda bunlar, ya ittifak halinde olur veya birbirleriyle ihtilafa düşerlerdi. Eğer bunlar, âlemi yaratma hususunda birbirlerine yardımcı olmak üzere aralarında bir ittifaka girerlerse bu durum, onlardan birinin aciz ya da bilgisiz olduğunu gösterirdi ki, ne acizlik ne de bilgisizlik Rablıkla bağdaşmaz. Aralarında ihtilaf etmeleri durumunda ise, biri diğerinin istediği şeyin aksini yapacaktır ki, bu durumda, ya ikisinin de iradesi geçerli olacaktır veya ikisinden birisinin isteği geçerli olup, diğeri dilediği şeyi yapmaktan aciz kalacaktır. İhtilafları halinde her ikisinin iradesinin aynı anda geçerli olması söz konusu olamaz. Çünkü böyle bir durum, birbirine zıt iki iradenin, diğer bir ifadeyle iki zıddın bir araya gelmesini gerektireceğinden, imkânsızdır. İhtilafları halinde ikisinden birisinin isteğinin geçerli olması durumunda ise, diğeri dilediği şeyi yapmaktan aciz kalacaktır ki, bu durumda, aciz kalan ilâh olamaz. O halde evrenin yaratıcısının bir olması zorunludur³⁶. Ayrıca, Kur'an'da da, Allah'ın birliğini aklî delillerle ispat eden naklî deliller vardır: "De ki: 'Eğer söyledikleri gibi O'nunla birlikte başka ilâhlar da bulunsaydı, o takdirde onlar arşın sahibine (Allah'a) üstün gelmek için muhakkak ki bir yol ararlardı'³⁷", "Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı bunların düzeni bozulurdu."³⁸

33 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 14-15.

34 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, v. 134b.

35 Sûbkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Şerhi Akîdeti Ebî Mansûr*, s. 15-16; es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 21-24.

36 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 20; Yeprem, a.g.e., s. 20-21.

37 İsrâ, 17/42.

38 Enbiyâ, 21/22.

Allah'ın varlığı ve birliğine dair aklî – mantıkî delilleri bu şekilde sıralamaya çalışan Mâtürîdî, O'nun birliğine ilişkin bir takım naklî delillerin varlığına da ayrıca dikkat çekmektedir. Nitekim Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın birliğinin naklî delilleri de vardır. Ancak Mâtürîdî, burada, nakilden (sem'), şer'î delil olan nassı değil; insanlar arasında geleneksel olarak yaygın olan bilgiyi kasteder. Buna göre çeşitli insan grupları farklı görüşlere sahip olsalar da "bir"i kabul etme konusunda mütefiktirler. Çokluk iddiasında bulunanlar da bir tür "bir"liği benimsemişlerdir. "Bir" kesinlikle mevcuttur. Çünkü "bir", sayıların başlangıcıdır. Bunda ihtilaf yoktur; ihtilaf "bir"den türeyen çoklukla ilgilidir³⁹.

Mâtürîdî, Allah'ın birliği için müşahede delilini de kullanmaktadır. Ona göre, âlemi müşahede ederek elde edilecek olan apaçık deliller de Yaratıcı'nın birliğini gösterir. Nitekim evrenin incelenmesi halinde görülür ki, her bir cisim, birbirini itecek tarzda farklı mahiyet ve özelliklere sahiptir. Bununla birlikte evrendeki bütün varlık türleri arasında son derece mükemmel bir uyumun olduğu gözlenir. Evren, herhangi bir aksama olmadan, belli kurallar çerçevesinde varlığını sürdürmektedir. İşte evrende var olan bu mükemmel düzen, onun tek bir irade tarafından yönetildiğinin apaçık bir delilidir. Eğer evrende işleri yürüten birden fazla yönetici olsaydı o zaman mevsimlerin değişimi; güneş, ay ve yıldızların yürütülmesi vs. ile ilgili evrende mevcut olan düzen bozulur ve böylece kâinat helâk olup giderdi. Böyle bir şey olmadığına göre, bu evrenin işlerini belli ve mükemmel bir düzen içindecek çeviren bir tek Tanrı'nın var olduğunu açıkça görürüz⁴⁰.

Görüldüğü gibi Mâtürîdî, daha önce de söylediğimiz gibi, kendi oluşturduğu bilgi kuramına göre, akıl, nakil (haber) ve duyular (a'yan) vasıtalarını burada da kullanmaktadır.

Allah'ın Sıfatları

Mâtürîdî, Allah'ın sıfatları konusunda da kendi bilgi kuramını oluşturan delillerden aklî ve naklî delilleri söz konusu etmektedir. Dolayısıyla ona göre, Allah'ın *ilim, kudret, hayat* vb. sıfatlarının hem aklî hem de naklî delilleri vardır.

Mâtürîdî'ye göre akıl, ilâhî sıfatların varlığını kabul eder. Nitekim evrenin yaratılması, ondaki olağanüstü düzen ve intizam, O'nun varlığına delil teşkil ettiği gibi, sıfatlarının da var olduğuna tanıklık ederler⁴¹. Naklî delil ise, ilâhî sıfatlarla ilgili ayetlerdir.

39 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 19.

40 Mâtürîdî bu konuyu açıklayan daha başka örnekler de vermektedir. Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 21-23.

41 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 44-45.

Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın hem zatî hem de fiilî sıfatları vardır. O'nun nasslarla belirtilen isim ve sıfatları kadimdir, ezeldir. Allah'ın sıfatlarının hâdis olduğunu düşünmek, ona göre Allah'a noksanlık atfetmek olur. Çünkü sıfatların hâdis olması demek, Allah'ın kemalinin ezelde gerçekleşmediği anlamına gelir. Bu ise, ulûhiyete aykırıdır. Dolayısıyla Allah, ezelden beri ilim ve kudret sahibidir. Allah'ın sonradan ilim ve kudret sıfatını haiz olduğunu varsaymak, Allah'ı daha önceden ilim ve kudretten yoksun, cahil ve aciz bir varlık olarak kabul etmek anlamına gelir ki, bunun yanlışlığı açıkça ortadadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın bütün sıfatları zatî ile kaim kadim sıfatlardır⁴².

Mâtürîdî'nin, Allah'ın sıfatlarının kadim ve ezeli olduğuna ilişkin bu görüşleri, Ehl-i Sünnet kavramı şemsiyesi içinde yer alan bütün Sünnî gruplarca da, esasen beniselen görüşlerdir. Ancak Mâtürîdî, daha açık seçik aklı deliller bağlamında bu konuyu irdelemeye çalışmakta; aklı delillerini, haberi sıfatlar için de kullanmaktadır. Nitekim Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın arşa istivasını⁴³, bir mekânda istiva etmesi olarak düşünmek, aklen mümkün değildir. Çünkü mekân yokken Allah vardı. Dolayısıyla, mekân ve zamanın O'nu ihata etmesi düşünülemez.

İstivâ'yı, istilâ, yani hâkimiyet altına alma; arş'ı da mülk anlamına aldığımızda, Allah bütün yarattıklarını hâkimiyet ve yönetimi altına alandır, anlamı çıkar. Buna karşın istivâ'yı hakiki manasına aldığımızda ise, kaçınılmaz olarak teşbihe düşeriz. Dolayısıyla teşbihe düşmemek için, onu, hakiki anlamının dışında (mecazi) bir manada yorumlamalıyız. Allah'ın diğer müteşâbih sıfatlarını da Mâtürîdî, onların hakiki anlamlarının dışında yorumlamak gerektiği inancındadır. Ona göre teşbihten kaçmak için bu gereklidir, kaçınılmazdır. Ancak, onlarla ilgili herhangi bir yorumun tek gerçek yorum olduğu da düşünülmemelidir. Çünkü onların gerçek anlamını sadece Yüce Allah bilir⁴⁴.

Görüldüğü üzere, müteşâbih sıfatların hakiki anlamını sadece Allah bilir, demek suretiyle Mâtürîdî, İmam Malik gibi Selefi önderlerin bu konudaki düşüncelerine yaklaşmaktadır. Ancak yine de o, teşbihten kaçınmak için bu gibi sıfatların, hakiki manalarının dışında, daha farklı anlamlarda ele alınabileceği düşüncesindedir. Ancak ona göre dikkat edilmesi gereken husus, bu konuda aşırıya gidilmemesi ve herhangi bir yorumun tek gerçek yorum olduğu üzerinde ısrar edilmemesidir. Bu yönüyle o, bu konuda Mu'tezile'den ayrılmakta, Selefi düşünceye, yine bu hususta daha yakın gözükmektedir.

Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın kelâm sıfatı (*kelâmullah*), gerçekte Allah'ın zatında mevcut kadim bir *manadan* ibarettir. Bu manaya "*kelâm-ı nefsi*" de

42 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 65-67.

43 Bkz. Tâhâ, 20/5.

44 Müteşâbih sıfatlarla ilgili bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 67-77.

denir. Allah'ın kelimından anlaşılması gereken ona göre işte budur. Dolayısıyla, sesler ve harflerden oluşan kelam, adı geçen *kelama* dâhil değildir. Çünkü Allah'ın kelam sıfatı kadimdir. Buna karşılık, ses ve harflerden oluşan kelam ise hâdistir. Dolayısıyla onlar, hâdis olduğundan, bizzat Allah kelamı değildirler. Onlardan oluşan kelama "Allah kelamı" denmesi mecazidir. Mâtürîdî'ye göre gerçekte harf ve sesler, sadece Allah kelamına delalet eden unsurlardır. Harf ve sesler yaratılmış (*mahlûk*) iken; buna karşın harf ve seslerden soyutlanmış olan Allah kelamı, yani "mana" dediğimiz "kelâm-ı nefsi", yaratılmamış (*gayr-ı mahlûk*) tır⁴⁵.

Allah kelamı için mana veya kelâm-ı nefsi kavramlarının kullanılması aslında sadece Mâtürîdî'ye ait bir kullanım değildir. Bu kavramları Mâtürîdî'den önce de kullananlar vardır. Özellikle ondan yaklaşık bir asır önce yaşamış olan İbn Küllâb, bunlardan birisidir. Hatta o, bu kavramları ilk olarak kullananlardandır⁴⁶.

Diğer bazı kelamcı önderlerden farklı olarak Mâtürîdî, tekvin sıfatını da kabul etmektedir. Ona göre tekvin, ilim, kudret, irade, sem', basar gibi, Allah'ın ezeli sıfatlarından. Tekvin, yani yaratma sıfatı, Allah'ın zâtı ile kâim ezeli bir sıfatıdır. Ancak onun ezelden beri yaratıcı olması, yaratılanların da ezeli olduğunu gerektirmez. Çünkü yaratma ile yarattıkları farklı şeylerdir. Her şeyin O'nun "ol" (kun) emriyle olması, O'nun tekvin sıfatının varlığının delilidir⁴⁷.

İnsanın Fiilleri ve Kaderi

Bilindiği gibi, İslâm mezhepleri içinde Cebrî düşüncüyü tartışmasız bir şekilde kabul eden Cebriye'ye göre insanın kendi fiilleri üzerinde herhangi bir etkisi yoktur⁴⁸. Bunun tam aksini savunan Mu'tezile ise, insanın fiillerinden sorumlu bir varlık olduğunu ifadeyle, insanın bu sorumluluğuna istinaden kendi fiilinin yaratıcısı olması gerektiği görüşündedir. Çünkü onlara göre Allah'ın adaleti bunu gerekli kılar. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre insan, kendi fiilinin yaratıcısıdır ve bundan dolayı özgürce yaptığı eylemlerinden sorumludur⁴⁹. Bu konuda Mu'tezile ile Cebriye arasında yer tutan Ehl-i Sünnet ise, insanın

45 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 57-59; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Sübkî, *es-Seyfu'l-Meşhûr fî Akîdeti Ebî Mansûr*, s. 19, 25-27; Nüreddin es-Sâbüni, *el-Bidâye*, s. 31-34.

46 Bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtul-İslâmiyyîn*, (neşr. Helmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 517, 584, 604.

47 Tekvin sıfatıyla ilgili geniş bilgi ve tartışmalar için bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 46-49; Nüreddin es-Sâbüni, *el-Bidâye*, s. 35-38; Sübkî, *Seyfu'l-Meşhûr*, s. 23; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 47.

48 Cebriye'nin insan fiillerine ilişkin görüşleri için bkz. Eş'arî, *Makâlât*, s. 279; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (neşr. Ahmed Fehmi Muhammed), Beyrut 1947, I/133,136.

49 Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, s. 227 - 251.

fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu söyler. İnsan ise eyleminin, kendisinde yaratılan hâdis bir kudretle kesbeder ve işte bu kesbinden dolayı da yaptıklarından sorumlu tutulur.

İnsanın fiillerinde mecbur olduğunu savunan Cebriye ile insanın kendi fiilini bizzat kendisinin yarattığı tezini savunan Mu'tezile'ye karşı orta bir konumda yer alan Mâtürîdî ise, her şeyin yaratıcısının Allah olduğuna inanmaktadır⁵⁰. Ona göre, her şeyin yaratıcısı Allah olduğuna göre, kulun fiillerinin yaratıcısı da Allah'tır. Ancak insan, Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis kudretle, itaat veya isyan tarzında dilediği fiili özgürce kesbeder. İnsan, kendisinde yaratılan bir kudretle herhangi bir eylemi iyi ya da kötü yönde kullanma hürriyetine sahip olduğundan dolayı da bütün yapmış olduğu eylemlerinden sorumludur⁵¹. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre, insanın mükâfat ya da cezaya tâbi tutulması, onun itaate de isyana da elverişli olan gücünü, bizzat kendi iradesiyle istediği yönde kullanmasından ötürüdür. Kısacası insan, eylemlerinin gerçek sahibi olduğu için, Allah ona bazı görev ve sorumluluklar yüklemiş ve karşılığında da mükâfat veya ceza vadetmiştir.

Mâtürîdî'ye göre, eylemlerini istediği yönde gerçekleştirebilmesi için, eylem öncesinde ve eylem anında insana güç ve kudret (*istitâat*) verilmiştir. Ona göre, eylem öncesinde insana verilen güç, fiil için gerekli vasıtaların tam ve sağlıklı olmasıdır. İnsan fiili, aslında, önceden kendisine verilmiş olan bu vasıta-kudret sayesinde meydana gelmektedir. Bununla birlikte, insanın sağlıklı olması vs. şeklindeki bu vasıta-kudret, herhangi bir fiilin gerçekleşmesini zorunlu kılmaz. Buna rağmen bu vasıta-kudret, daha önce insanda bulunmadan da onu sorumlu tutmak caiz olmaz. Dolayısıyla gözül olmayan birine "gör" demenin anlamsızlığı ortadadır.

Mâtürîdî'ye göre, bir de eylem sırasında insana verilen güç (*istitâat*) vardır ki, işte bu güç, fiili meydana getiren gerçek güçtür. Bu anlamdaki güç, Mâtürîdî'ye göre fiilden önce değil, eylemle birlikte yaratılan bir güçtür. İnsanın sorumlu tutulmasına esas olan güç, adı geçen bu güç değil, birinci anlamdaki güçtür⁵². Ona göre insanın eylemleri, ona verilen bu her iki anlamdaki gücün ve cüz'î iradenin sonucudur. Dolayısıyla, insanın fiillerinin ve sorumlu olmasının temeli de işte budur⁵³. Mu'tezile'nin görüşünün aksine Mâtürîdî'ye göre fiilin gerçekleşmesine sebep olan gerçek kudret, fiilden önce bulunmaz⁵⁴.

50 "O her şeyin yaratıcısıdır..." (En'am 6/102); "Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur." (A'râf 7/54).

51 Daha geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 215-228.

52 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 255 vd.; Yeprem, *Mâtürîdî Akâidi ve Şerhi*, s. 28-29.

53 Daha geniş bilgi için bkz. Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâtürîdî ve Neseff'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s. 28-34.

54 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 256 vd.

Görüldüğü gibi burada tartışılan konu, herhangi bir eylemin gerçekleşmesini sağlayan güç (istitâat)ün, eylem gerçekleşmeden önce de insanda bulunup bulunmadığıdır. Mu'tezile, herhangi bir eylemi gerçekleştirmeden önce de insanda bir güç olduğunu kabul ederken; Mâtürîdî, bunun, file beraber Allah tarafından yaratıldığı kanaatindedir.

Mâtürîdî'ye göre, Allah'ın insanda yarattığı güç, birbirine zıt iki fiili meydana getirmeye elverişlidir. Zira fiile vasıta olan organlardan her birinin iki zıt şeyi gerçekleştirmesi imkânı vardır. Örneğin dil, doğruyu da söyleyebilir, yalanı da. Eğer Allah'ın insanda yarattığı güç, iki zıt şeyi gerçekleştirmeye de elverişli olmasaydı, bu durumda insan, yaptığı fiillerde mecbur olduğu gibi, kendisine verilen emirleri yerine getirmekten de âciz kalırdı. Böylece aynı zamanda o, kendi fiilini yapmaya mecbur bırakıldığı halde sorumlu tutulmuş olurdu ki, akıl, bu durumu tasvip etmez. Bu da gösteriyor ki aynı kudret, iki zıt şeye, yani hem iyilik hem kötülük yapmaya elverişlidir⁵⁵. İnsanın, yaptıklarından sorumlu tutulması da esasen bunu gerektirir.

Mâtürîdî'ye göre evrende cereyan eden her şey, Allah'ın kaza ve takdiridir. İnsan fiilleri de, bahsedilen o her şeyin kapsamına girdiğinden, onlar da bu kaza ve takdire göre cereyan eder. Dolayısıyla hiçbir şey, Allah'ın iradesi dışında gerçekleşmez. Ancak kulun herhangi bir eyleme yönelmesini engellemek de O'nun iradesi dâhilindedir. Dolayısıyla Allah, insanın fiillerini takdir edip yaratırken, kulun kendi iradesiyle yapacağı tercihleri esas alır. Çünkü Allah, ezelf ilmiyle insanın neyi yapmayı tercih edeceğini bilir. Sorumluluktan kurtulmak için kaderi bahane edip onu ileri sürmek, bu yüzden bir değer taşımaz⁵⁶.

Sonuç olarak, İslâm düşüncesi içinde önemli bir yeri olan Mâtürîdî'nin, özellikle İslâm kelamının oluşum ve gelişiminde müstesna bir yeri vardır. Nitekim o, Eş'ârî ile birlikte Ehl-i Sünnet'in en önde gelen kişisidir. Mâtürîdî'nin kendine ait birçok orijinal düşünceleri vardır. Özellikle bilgi kuramı üzerine geliştirdiği tezler bunun bir kanıtıdır. Kendi oluşturduğu bilgi kuramını da kullanmak suretiyle, özellikle Mu'tezile'ye karşı akılcı Sünnîliğin en önemli temsilcisi olarak Ehl-i Sünnet kelamını savunması, onun en önemli özelliklerinden biridir. Netice itibariyle Mâtürîdî, İslâm düşüncesinin oluşumunda büyük katkı yapmış olan büyük bir kelimdir.

55 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 261 vd.; Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akide Risâlesi ve Şerhi*, s. 29-30.

56 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 215-314; Yeprem, a.g.e., s. 30.